

І.Р.Вихованець граматичні категорії характеризує за: а) ознакою семантичної або формально-граматичної домінанти їхнього змісту; б) за синтаксичною або несинтаксичною спрямованістю (закріпленістю) у граматичній системі; в) характером морфологічного вираження семантики категорії (у межах одного слова або поза його межами); г) специфічністю для певної частини мови або за корелятивністю категорії в різних частинах мови (за можливої граматичної нерівноправності в одній із частин мови) [4, 54]. Як відомо, одними із визначальних ознак граматичних категорій є їхня обов'язковість та регулярність. У будь-якій синтаксичній конструкції представлені граматичні значення, запрограмовані мовою, а їхнє формальне вираження (в українській мові це переважно засоби морфемної системи) має найвищий ступінь частотності порівняно з семантичними категоріями, хоча арсенал засобів і способів репрезентації значень семантичних категорій набагато більший і охоплює одиниці усіх рівнів.

Отже, семантичну категорію розуміємо як абстракцію, конструкт свідомості, побудований на гіперогіпонімічних (родо-видових) відношеннях, де гіперонімом є загальне семантичне значення категорії, гіпонімами – часткові значення, які структурують категорію за принципом дихотомічного поділу, реалізованого в ієрархічній будові (в класичному розумінні категорії), або за прототипами (в теорії поля). Обов'язковою ознакою семантичної категорії є наявність системи формальних різнорівневих засобів її вираження. Від граматичної категорії семантичну відрізняє те, що частотність і регулярність її вияву в мовленні незрівнянно менша. Граматична ж категорія відображає лише певну частину значень семантичної категорії, але репрезентована у вербальній структурі парадигмою формальних показників з високим ступенем частотності у мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Категории / Аристотель. Сочинения в 4-х томах. – М. : Мысль, 1976. – Т. 2. – С. 51–90.
2. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики / А.В.Бондарко. – М., 2002. – 736 с.
3. Васильев Л. М. Понятийные, семантические и грамматические категории как объект современной лингвистической семантики (к постановке вопроса об их сущности и взаимоотношении) / Л.М.Васильев // Исследования по семантике : Межвуз. науч. сб. – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та, 1986. – С. 3–9.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
5. Ельмслев Луи. Прологомени к теории языка / Луи Ельмслев. – М. : КомКнига, 2006. – 248 с.
6. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке / И. И. Мещанинов // Труды Военного ин-та иностр. яз. – М. : Изд. Акад. Наук СССР, 1945. – № 1. – С. 5–17.
7. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи / И.И. Мещанинов. – Л. : Наука, 1978. – 387 с.
8. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / отв. ред. А.В.Бондарко. – Л. : Наука, 1987. – 348 с.
9. Шафиков С. Г. Категории и концепты в лингвистике [Текст] / С. Г. Шафиков // Вопросы языкознания. – 2007. – №2. – С. 3–17.
10. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. – М. : Мысль, 2000–2001. / <http://iph.ras.ru/elib/2685.html>
11. Rosch E. Natural categories // Cognitive psychology, 1973. – V.4. – P.328–350.

The basic concepts of functional-semantic line of research of diverse categories in the scientific-lingual discourse are considered in the article, different approaches to the interpretation of language system formation according to their nature, internal organization and functional characteristics are clarified; terminological denotation of mind and language categories are separated.

Keywords: semantic category, the conceptual category, functional-semantic category, grammatical category, the theory of prototypes, linguistic system.

В статье рассмотрены основополагающие понятия функционально-семантического направления в исследованиях разноплановых категорий языка, проанализированы определения разноплановых категорий в научно-лингвальном дискурсе, уточнены различные подходы к определению системных образований в языке в соответствии с их природой, внутренней организацией и функциональными характеристиками; разграничены терминологические обозначения категорий мышления и языка.

УДК 81'367.7

Н.П. Дзюман

ПАРТИКУЛЯЦІЯ ЗАЙМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті проаналізовано транспозицію займенників до складу часток, визначено та описано семантичне значення транспонованих слів.

Ключові слова: займенник, частка, партикуляція.

У живій розмовній мові в багатьох випадках через послаблення синтаксичних зв'язків з членами речення та з огляду на емоційно-оцінну конотацію займенники наближаються за своїм значенням до часток і служать в мові засобом вираження різних емоційно-оцінних, модальних відтінків.

Мета статті – з'ясувати особливості процесу транспозиції займенників у частки.

Для досягнення поставленої мети поставлено такі **завдання**: визначити коло займенників, які найчастіше зазнають транспозиції у частки; дослідити причини цього явища.

Є.М. Сидоренко виділяє найхарактерніші ознаки партикуляції: 1) втрата займенником свого категорійного значення (зв'язку з денотатом); 2) втрата анафоричної / катафоричної і дейктичної функцій; 3) відсутність зміни за родами, числами і відмінками; 4) неможливість бути компонентом словосполучення та членом речення; 5) набуття узагальнено-видільними займенниками нової функції – здатності певним чином обслуговувати слово, словосполучення, речення; 6) набуття нової семантики слова [6, 131]. На думку багатьох дослідників, продуктивними виступають частки, похідні від прономінативних субстантивів і ад'єктивів: *він, воно, мені, ти, тобі, що, це, собі, то, ото, сам, сама, саме, увесь* [1, 363; 5, 54].

Особовий займенник *він* у родовому та давальному відмінках виступає в значенні частки з відтінком неозначеності в словосполучах типу: *нехай (хай) йому біс, хто його знає, біс його знає, чорт його бери, нехай йому грець, цур йому*.

Частотою свого вживання займеннику *він* у ролі частки не поступається і *воно*: *Нащо воно москалі ті Коси заплітати* (Т. Шевченко), де *воно* виступає у ролі підсилювальної частки в складі підмета. Про роль вказівної частки відзайменникового походження згадує П.С. Дудик і додає, що особливо в народних оповіданнях, форма *воно* неозначено вказує на якусь подію тощо: *Справді ж, воно цікаво. Приїхали старости з паляницями, вклонилися і бачили, як куниця до них – до Шевченків – у хату забігла* (Р. Іванчук). *І що воно за дитина – ніяк не заплаче* (К. Гордієнко) [2, 99].

Займенник *воно* часто служить допоміжним засобом для оформлення питальних речень, «у тому числі й риторичних, підсилюючи їх невимушеність і водночас послаблюючи саме запитання, що легко пояснити службовою функцією цього слова, його лексичним та інтонаційним підпорядкуванням повнозначному слову (словам) у фразі» [2, 99]. Інколи така частка надає питальному реченню відтінку сумніву: *Що ж воно буде тепер? Та чи він хоч знає, що воно таке?* (О. Гончар).

У розмовному і художньому стилях функціонує підсилювально-видільна частка відзайменникового походження *собі* при дієсловах, а також при інших словах, які виступають у ролі присудка, наголошуючи, що дія відбувається самостійно, незалежно: *Стануть собі [закохані], обіймуться, – Співа соловейко; Послухають, розійдуться, – Обоє раденькі* (Т. Шевченко); *Улітку наша річка обміліла Пливе собі ліниво* (М. Рильський). При дієсловах мислення, мовлення, пересування в просторі *собі* втрачає самостійне семантичне навантаження, виступаючи невід'ємною частиною присудка або головного члена односкладної конструкції: *Тепереньки – думаю собі – наші дівчата наживуться без моєї панії* (Марко Вовчок). У наказових реченнях форма *собі* має відтінок незацікавленості, а із часткою *хай (нехай)* – байдужості [4, 99; 2, 107]. Напр.: *Приньміте ж, діти, посудину та ідіть собі гуляти* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Далі, щось зміркувавши, до матері: – Мамо, ми перейдемо краще у кімнату, а йому скажіть, що я занедужала, – хай іде собі хоть під шум* (С. Васильченко); *Хай гуляє собі, дурниць не наробить* (В. Яворівський).

Коли в реченні присудок виражений прикметником чи дієприкметником, займенник *собі* стосується осіб і предметів та при цьому не має конкретного семантичного навантаження, не вносить значних стилістичних відтінків у речення, а служить для того, щоб мові в цілому надати виразно-розмовного характеру [4, 99]: *А той бугай собі здоровий; волосся чорне, під чуб підстрижене, а уси собі риженькі, та густі, та довгі...* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Займенник *собі* у значенні частки входить до складу стійких формул казкового характеру: *Був собі чоловік і було у нього два сина* (Українські казки).

У розмовно-побутовому стилі часто вживаються емоційно забарвлені звороти з особових займенників у родовому і давальному відмінках однини, що своїм значенням наближаються до часток: *от тобі й на, теж мені силач*. Погляди науковців щодо транспозиції займенника *тобі* у частку розходяться. Так Є.М. Сидоренко стверджує, що *ти, тобі* не зазнають партикуляції. Вони хоч і змінили своє значення, але не вийшли за рамки займенникових, оскільки зберігають свої морфологічні і синтаксичні властивості [6, 130]. Однак у Словнику української мови зафіксовано кілька значень такої транспозиції 1) для вираження здивування, роздратування, погрози: *Глянь: як одно тобі зерно. Чисте, повне... немолоте б їв!* (Панас Мирний); – *Юрій! – гукнув він, лежачи над струмком. – Справжній тобі нарзан!.. Покуштуй!* (О. Гончар); 2) для підсилення заперечення в заперечних реченнях або протиставлення в реченнях із протиставним значенням: *А у будень, то він тобі Не посидить в хаті, Все нишпорить по надвір'ю* (Т. Шевченко); *Ні душі тобі живої! Хіба вуж зав'ється* (С. Руданський); *Не було ні великого вітру, ні дощу, а так собі щось таке, як не раз буває чоловік: ні він тобі добрий, ні він тобі злий – не розбереш ніяк* (Г. Хоткевич); 3) у сполученні з вигуками вживається для підсилення вираженого ними значення: – *Ти дивись, як вірно, –*

неждано промовив і зітхнув Тимофій, увесь поринувши в пісню (М. Стельмах); – Ох **ти** ж горенько... – і Марко знову вискочив із хати, як на пожежу (Г. Тютюнник) [7, X, 108].

Досить цікавим та продуктивним є перехід займенникового слова *сам, самий, саме* до часток. У Словнику української мови їх вживання характеризується функціональною подібністю до обмежувальної частки *тільки*: *Ми вже так вихаркувались, що їмо **самий** хліб та цибулю* (І. Нечуй-Левицький); *Хати не було. Була **сама** піч з високим комином серед руїн біля груші* (О. Довженко). Інколи *сам, сама* входить до складу сполук зі словами *один, тільки* у ролі підсилювальної частки: *вона **сама одна** має одвагу, про **саму тільки** голоту*. [7, IX, 24]. В.М. Ожоган виділяє кілька функцій частки *самий* у контексті: 1) для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки: *Як не згадати, що **саме** Римський-Корсаков був учителем нашого Лисенка...* (М. Рильський); 2) для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії: ***саме** перед обідом; перевал треба брати **саме** тут...*; 3) для підсилення питальних займенникових слів, релятивів і сполучників: *Щось мусило статися незвичайне. Що **саме**, Остап не знав* (М. Коцюбинський) [5, 57–58].

На думку В.М. Ожогана, партикуляції зазнають і займенники прислівникового походження *все, усе, куди, де, тут, як, так* [5, 59–60].

І.В. Дудко, аналізуючи перехід прикметникових неозначених займенників до прономінально-партикулярних контамінантів, тобто транспозитів, що поєднують у собі значення займенників і часток, наводить ознаки, які характеризують цей процес: 1) втрата займенником категорійного і розрядового значення; 2) втрата займенникової семантики; 3) набуття значення частки; 4) збереження родової, числової і відмінкової парадигми, тобто власне займенникових ознак. Напр.: *Закономірно, що тривалість життя західноукраїнського селянина була короткою – в середньому **якихось** 30 – 40 років* (О. Субтельний); *До іститів залишилось **яких-небудь** 10 днів*. Використання *якийсь* і *який-небудь* у наведених прикладах контекстуально зумовлене, стилістично марковане і okazіональне, що свідчить про належність конструкції до розмовного мовлення і підкреслює короточасність, невелику, незначну кількість, міру вияву чого-небудь, неважливості якої-небудь події, іноді навіть зневажливе або зневажливо-іронічне ставлення мовця до повідомлюваних фактів [3, 124].

На думку І.Г. Матвіяса, якщо лексичне і граматичне значення займенника *щось* найменш виразне, його можна кваліфікувати як частку [4, 105]: *Тут загомонів старий Макуха та **щось** і близенько; Тимоха, мабуть, злякався, шасть мерцій з хати...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Краннув **щось** дощ – і всі асфальти у виспному тифі...* (П.Тичина).

Отже, одним із перспективних напрямів дослідження міжчастиномовної транспозиції є вивчення такого її різновиду, як прономінально-партикулярна транспозиція, що дає змогу виявити способи актуалізації значного функціонального і стилістичного потенціалу займенників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
2. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення. Еквівалент речення) / П.С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 136 с.
3. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності/ неозначеності в українській мові : [монографія] / І.В. Дудко. – К. : Довіра, 2011. – 232 с.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст. / І.Г. Матвіяс // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 77–128.
5. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / В.М. Ожоган / НАН України. Інститут української мови. – К., 1997. – 231 с.
6. Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка / Е.Н. Сидоренко. – Киев-Одесса : Лыбидь, 1990. – 148 с.
7. Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / редкол. : І.К. Білодід (голова). – К. : Наук. думка, 1970–1980.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

- Васильченко С.В. Твори : в 3 т. / С.В. Васильченко. – К. : Дніпро, 1974. – Т.3. – 422 с.
Вовчок Марко. Твори : в 7 т. / Марко Вовчок. – К. : Наук. думка, 1964. – Т.1. – 467 с.
Гончар О.Т. Твори : в 7 т. / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1987. – Т.1. – 550 с.
Гордієнко К. Буймір : роман. / К. Гордієнко. – К., 1968.
Довженко О.П. Твори : в 5 т. / О.П. Довженко. – К. : Дніпро, 1984. – Т.2. – 503 с.
Іваничук Р.І. Твори : в 3 т. / Р.І. Іваничук. – К. : Дніпро, 1988. – Т.1. – 615 с.
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1978–1981.
Коцюбинський М.М. Твори : в 7 т. / М.М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1973–1975.

Мирний Панас. Зібрання творів : у 7 т. / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1968. – Т.1. – 559 с.
Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів : у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1966. – Т.5. – 455 с.
Рильський М.Т. Зібрання творів : у 20 т. / М.Т. Рильський – К. : Наук. думка, 1985. – Т.9. – 496 с.
Руданський С. Твори : у 3 т. / С. Руданський. – К. : Наук. думка, 1972–1973.
Стельмах М.П. Твори : в 7 т. / М.П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1982–1984.
Тичина П.Г. Зібрання творів : у 12 т. / П.Г. Тичина. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 735 с.
Тютюнник Г. Вибрані твори : Оповідання. Повісті. / Г. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 608 с.
Українські народні казки / у поряд. О.С. Яремійчук. – К. : Веселка, 1989. – 412 с.
Хоткевич Г.М. Твори : в 2 т. / Г.М. Хоткевич. – К. : Дніпро, 1966. – Т.1. – 532 с.
Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Наук. думка. – Т.3. – 397 с.
Яворівський В. Перед тим, як жити : Повісті, новели, оповідання / В. Яворівський. – К. : Укр. письменник, 2001. – 286 с.

В статье проанализированы транспозиционные возможности местоимений в состав частиц, определены и описаны семантическое значение транспонированных слов.

Ключевые слова: местоимение, частица, партикуляция.

The article analyzes the pronoun transposition into the class of particles, defines and describes transposed semantic meaning of the words.

Keywords: pronoun, particle transposition.

УДК 81'366.544

Л.М. Колібаба

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВОМУ ВЖИВАННІ ДРУГОГО ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

У статті схарактеризовано новітні тенденції у функціонально-стильовому вживанні другої форми знахідного відмінка іменників чоловічого роду II відміни – назв неістот в українській літературній мові початку ХХІ сторіччя.

Ключові слова: друга форма знахідного відмінка іменників, іменники чоловічого роду – назви неістот, знахідний відмінок, родовий відмінок.

У чинному «Українському правописі» зазначено, що в знахідному відмінку однини іменники чоловічого роду другої відміни, які означають неістоти, мають ту саму форму, що й у називному відмінку: *будинок, інститут, колектив, міст, народ, сон, ячмінь* та ін. «Деякі іменники чоловічого роду, переважно назви побутових предметів, можуть мати паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінків: (зрізав) *дуба* й *дуб*, (дав) *карбованця* й *карбованець*, (написав) *листа* й *лист*, (узав) *ножа* й *ніж*, (поклав) *оливця* й *оливець*, (поставив) *плуга* й *плуг*» [32, 72]. Однак сучасна мовна практика засвідчує, що набір іменників – назв неістот чоловічого роду, які в знахідному відмінку однини вживаються у формі родового відмінка з флексією *-а (-я)*, в українській мові значно більший. У цьому переконують як «живе» усне розмовне мовлення, так і зразки «обробленої» літературної мови – художні тексти, мова засобів масової інформації та зрідка навіть наукові видання, пор.: *Він навіть відкрив борта, стягнув мішка і всім давав читати, що на ньому написано* (С. Пономар); *Борис жартома показав екрану ноутбука кулака* (К. Матвієнко); *...вивісили прапора* (телеканал СТБ); *Мер м. Житомира купив собі новенького японського джипа* (телеканал ІSTV); *Від ОДА школа отримала новенького автобуса*... (Чернігівський обласний тижневик «Гарт»); *...трекавидалено через погану якість виконання* (радіо Ера FM); *При перехідних дієсловах із заперечною часткою не широко вживають родового відмінка іменників – назв істот і неістот* (І. Вихованець); *Іменникабіль найчастіше вживаємо, коли йдеться про відчуття страждання* (І. Вихованець). Тенденцію до вживання частини іменників чоловічого роду – назв неістот у знахідному відмінку з флексією *-а (-я)* відбивають також деякі сучасні лексикографічні праці [25]. У зв'язку з цим постають питання, чи всі іменники – назви неістот чоловічого роду в знахідному відмінку однини можуть мати форму родового відмінка з флексією *-а (-я)* та в яких функціонально-стильових сферах сьогодні найчастіше вживають таку форму іменників. Розв'язанню цих проблем присвячено пропоновану статтю.

Форму знахідного відмінка з флексією *-а (-я)* в українському мовознавстві здебільшого кваліфікують як «форму, однакову (або спільну) з формою родового відмінка» [31, 77]. Відомі й інші назви – «знахідний, подібний до родового» [23, 37], «родова форма знахідного відмінка» [18, 43], «знахідний відмінок у формі родового» [21, 200], «родовий об'єкта у функції знахідного» [5, 405], «друга форма знахідного відмінка», або «другий знахідний відмінок» [7, 102; 8, 122], «знахідний відмінок у шатах родового» [9, 66]. Ми послуговуємося термінами «друга форма знахідного відмінка» та «другий знахідний